

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ПОСТАПОКАЛИПТИЧНИ РЕАЛИИ

Икономическото възстановяване на Кралството на сърби, хървати и словенци (КСХС) и България след Първата световна война

Христо Беров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Възстановяването на балканските държави след преживените трудности и ужаси по време на Първата световна война се поставя във фокуса на настоящия текст. Както и в останалата част на европейския континент, балканските държави срещат сериозни трудности в преодоляването на последиците от големия световен конфликт и докъм средата на 20-те години на XX век са разтърсвани от политически и социални кризи. Тези процеси са сравнително добре, макар и не напълно, осветлени. В далеч по-малка степен внимание се обръща на стопанските усилия за преодоляване на следвоенните трудности. Именно към този аспект е насочено и настоящото изследване с основна цел емпирична проверка на работната хипотеза за идентичното поведение на балканските държави в ситуация на глобална политическа и икономическа криза по примера на България и Кралството на сърби, хървати и словенци в годините след Първата световна война. Изборът на двете държави е оправдан от методологическа гледна точка, тъй като дава възможност да се открият сходства и да се отграничат разлики в политиките по стопанско възстановяване на две държави, попадащи съответно в лагера на победените и на победителите, което, на пръв поглед, е условие за различен тип проблеми, политики и резултати. Поставянето им на фона на общоевропейските и световните тенденции, от своя страна, пък гарантира по-добър поглед върху „уникалността“ на специфичните следвоенни балкански условия.

Ключови думи: икономика на балканските държави; Първа световна война; България; Югославия

Краят на Първата световна война (ПСВ) без никакво съмнение е събитие с фундаментално значение за нашето съвремие. Политическите измерения, както отнасящи се до годините на чисто военно противопоставяне, така и до следвоенния период, са били, са и ще продължат да бъдат обект на хиляди страници анализи и коментари (Keegan, 1998; Howard, 2002; Gilbert, 2004; Macmillan, 2008; Hart, 2014; Herwarth, 2018). Немалко внимание, разбира се, е посветено и на икономи-

ческите последици от войната¹⁾. Обикновено те са разглеждани в два аспекта – промени, наложени в хода на войната, и промени, слагащи началото на процеси, довели до най-голямата икономическа криза през XX в. – Голямата депресия от 1929 – 1933 г. (някъде продължила и до 1939 г.). И двата подхода имат своето основание и аргументи, но като цяло, коментират сходна материя.

Настоящият текст поставя акцент върху икономическото възстановяване на две от балканските държави – Кралството на сърби, хървати и словенци (КСХС) и България – след преживените трудности и ужаси по време на ПСВ. Както и в останалата част на европейския континент, държавите в югоизточната му част срещат сериозни трудности в преодоляването на последиците от големия световен конфликт и докъм средата на 20-те години на XX в. са разтърсвани от политически и социални кризи. Тези процеси са сравнително добре, макар и не напълно, осветлени. В далеч по-малка степен внимание се обръща на стопанските усилия за преодоляване на следвоенните трудности и именно това е причината вниманието тук да бъде насочено към емпирична проверка на работната хипотеза за идентичното поведение на балканските държави в ситуация на глобална политическа и икономическа криза. Изборът на двете държави е оправдан от методологическа гледна точка, тъй като дава възможност да се открият сходства и да се отграничат разлики в политиките по стопанско възстановяване на страни, попадащи съответно в лагера на победените и на победителите, което, на пръв поглед, е условие за различен тип проблеми, политики и резултати. Поставянето им на фона на общоевропейските и световните тенденции, от своя страна, пък гарантира по-добър поглед върху „уникалността“ на специфичните следвоенни балкански условия.

В общия случай, описвайки стопанските промени и последици след края на Първата световна война, авторите се спират пространно на увеличената държавна намеса и контрол върху икономическия живот във военните години и наблягат върху трудността от преодоляването на този ефект в периода след 1918 г. (Feinstein, Temin & Toniolo, 2008: 21, 29 – 30; The Economics of World War I, 2005). Като съществена промяна често се изтъква и отказът от следването на златния стандарт в монетарната политика²⁾ (The Cambridge Economic History of Europe, 1989: 250 – 278 (по нататък СЕН, 1989); Berend, 2006: 42 – 55). Изследователите често акцентират и върху появата на нови центрове на икономическо притегляне и влияние. Най-важната промяна в тази посока е превръщането на САЩ във водеща икономика. Променената роля на американската държава е толкова съществена за световните икономически процеси, че спокойно можем да говорим за появата на „фактора САЩ“ в световната икономика. Това се дължи на увеличението в годините на войната производствен капацитет, превръщането на САЩ от дължник в кредитор за европейските държави (Tooze & Fertik, 2014: 226 – 227)³⁾ и на увеличението на американските златни запаси за сметка на тези на европейските страни (СЕН, 1989: 256).

Сериозни щети понася и самата международна търговия. На практика, военните години разрушават функциониращите до 1914 г. търговски мрежи. Възстановяването на международния стокообмен след 1918 г. и намирането на място в него се превръща в сериозен проблем, особено за средноевропейските и източноевропейските държави. Съпътстваща промяна с косвено влияние върху следвоенното състояние на икономиките се оказва и нарастналият брой на работещите жени. Непосредствено след края на войната в проблем се превръща извършената демобилизация, която освобождава сериозен човешки ресурс, без да има осигурена заетост. Това сериозно повлиява върху появата и нарастването на дела на безработните в следвоенните общества⁴). Макар и косвена по отношение на стопанските процеси, но все пак със сериозно влияние се оказва и повсеместната политическа нестабилност, обхванала почти всички воюващи, а и голяма част от неутралните държави в края на войната и в годините непосредствено след 1918 г. Често пъти чисто политическите и икономическите трудности се припокриват и задълбочават усещането за криза на ситуацията.

Поради факта, че целите на настоящия текст са далеч от намерението да се дава пълна картина на политическата атмосфера в света след 1918 г., ще се ограничим само до маркирането на най-важните прояви на дестабилизацията, които имат и по-пряко отношение върху стопанския живот. Разпадането на три мултинационални империи, основни политически „играчи“ в предходните периоди – Австро-Унгария, Русия и Османската империя – преначертава европейската, близкоизточната и като цяло световната политическа карта с появилите се нови държави, повечето от които доминирани от представителите на една нация, но със сериозни национални малцинства в тях (Полша, Унгария, Австрия, Литва, Латвия, Естония). Това се отнася и за някои от съществуващите преди ПСВ държави, увеличили своите територии за сметка на изчезналите империи (Румъния, Гърция). Появяват се и мултинационални държавни формирания с претенция за някаква форма на фердеративност (КСХС, Чехословакия, Руската съветска федеративна социалистическа република (РСФСР), след 1922 г. СССР). Следвоенното възстановяване се оказва сериозен проблем в политически (възстановяване на нормалното функциониране на политическата система), социален (преодоляване на натрупаните в хода на войната напрежения) и стопански смисъл и засяга в еднаква степен и победени, и победители. В хода на войната европейските общества (имайки предвид, че тук са основните зони на въоръжения конфликт) постепенно се радикализират и в политическия живот започват да натежават идеите на леви, крайно леви, а от средата на 20-те години на XX в. и на крайно десни движения, които често нямат никакво намерение да запазят съществуващите държавно-политически форми и системи. Нараства обществената търпимост към насилието като легитимна форма за решаване

на политически и обществени несъгласия и противопоставяне. Всички тези последици засягат дълбоко европейските, а и извъневропейските общества и държави и задават рамката на обществено, културно, политическо и стопанско развитие за следващите две десетилетия. В този коктейл от фактори, промени и влияния стопанските аспекти заемат една от ключовите роли и допринасят сериозно за характеризирането на периода като кризисен.

Поне три индикатора, често използвани в икономическата наука, дават сериозни основания за етикетирането на периода непосредствено след края на световния конфликт като глобална криза. Единият е универсалният измерител за състоянието и растежа на икономиките – Брутен вътрешен продукт (БВП). В таблица 1 и 2 са отразени промените, които отчитат данните за БВП в годините на войната и непосредствено след нейния край за водещите в стопанско отношение държави. Очевидни са няколко тенденции. Ясно се вижда, че дори и добре развиващата се икономика на САЩ преживява известни трудности непосредствено след 1918 г., преодолені едва през 1922 г. Именно тази обща тенденция към свиване на икономиките във водещите в стопанско отношение държави е едно от сериозните основания да се говори за следвоенна криза. Вторият индикатор, на който следва да обърнем внимание, е БВП на глава от населението. Сходството в поведението на този индикатор във водещите европейски икономики (таблица 3) само потвърждава направените констатации. Дори във Великобритания следвоенните години определено са белязани от свиване на стопанската активност като следствие от военновременното свръхнапрежение и следвоенните трудности. Третият индикатор е индексът на издръжката на живота (*cost of living*), отразен в таблица 4. И ако промените в БВП разкриват макроикономическата ситуация в икономиката на една страна, то тази променлива има отношение към усещането на отделния индивид за стопанската ситуация, в която живее, претеглена през всекидневните разходи за поддържане на жизнения стандарт.

Таблица 1. Индекс на военновременни промени в БВП по текущи цени 1914 – 1918 г. (1914=100)

	Великобритания	САЩ	Германия	Австрия	Русия	Франция
1913	100.0	100.0	100	100	100	100
1914	92.3	101.0	85.2	83.5	94.5	92.9
1915	94.9	109.1	80.9	77.4	94.5	91.0
1916	108.8	111.5	81.7	76.5	79.8	95.6
1917	105.3	112.5	81.8	74.8	67.7	81.0
1918	114.8	113.2	81.8	73.3	-	63.9

Източник: The Economics of World War I, 2005: 12.

Таблица 2. БВП на водещи европейски икономики и САЩ 1913 – 1926 (в млн. международни долари Geary-Khami⁵⁾ за 1990 г.)

	Австрия	Франция	Германия	Италия	Велико-британия	САЩ
1913	23 451	144 489	237 332	95 487	224 618	517 383
1914	19 572	134 230	202 207	95 413	226 864	477 545
1915	18 154	131 485	192 002	106 730	245 058	490 996
1916	17 933	138 131	193 900	119 746	250 449	558 774
1917	17 548	117 036	194 138	125 383	252 695	544 804
1918	17 186	92 328	194 612	127 249	254 268	593 956
1919	14 503	108 800	156 591	105 980	226 640	599 130
1920	15 571	125 850	170 235	96 757	212 938	593 438
1921	17 236	120 648	189 511	95 287	195 642	579 986
1922	18 784	142 322	206 188	100 210	205 750	612 064
1923	18 597	149 691	171 318	106 266	212 264	692 776
1924	20 754	168 474	200 557	107 312	221 024	713 989
1925	22 161	169 197	223 082	114 397	231 806	730 545
1926	22 536	173 676	229 363	115 595	223 270	778 144

Източник: Maddison, A., The World Economy, Volume 2: Historical Statistics, OECD, 2003, p. 48 – 50, 85.

Таблица 3. БВП на глава от населението във водещи европейски икономики и САЩ, 1913 – 1926 (в международни долари Geary-Khamis за 1990 г.)

	Австрия	Франция	Германия	Италия	Великобритания	САЩ
1913	3 465	3 485	3 648	2 564	4 921	5 301
1914	2 876	3 236	3 059	2 543	4 927	4 799
1915	2 653	3 248	2 899	2 810	5 288	4 864
1916	2 628	3 463	2 935	3 139	5 384	5 459
1917	2 586	2 979	2 952	3 301	5 421	5 248
1918	2 555	2 396	2 983	3 392	5 459	5 659
1919	2 259	2 811	2 586	2 845	4 870	5 680
1920	2 412	3 227	2 796	2 587	4 548	5 552
1921	2 650	3 075	3 078	2 528	4 439	5 323
1922	2 877	3 610	3 331	2 631	4 637	5 540
1923	2 842	3 754	2 750	2 763	4 760	6 164

1924	3 163	4 179	3 199	2 765	4 921	6 233
1925	3 367	4 166	3 532	2 921	5 144	6 282
1926	3 413	4 249	3 605	2 926	4 936	6 602

Източник: Maddison, A., The World Economy, Volume 2: Historical Statistics, OECD, 2003, p. 60 – 63, 88.

Таблица 4. Индекс на издръжка на живота (cost of living) на основните европейски държави за периода 1914 – 1919 г. (1914=100)

	Великобритания	Франция	Германия	Австрия	Италия
1914	100	100	100	100	100
1915	123	118	125	158	109
1916	139	135	164	337	136
1917	175	159	245	672	195
1918	203	206	293	1163	268
1919	221	259	401	2492	273

Източник: Beşikçi, M. (2012). The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War, Leiden-Boston, p. 144.

И трите индикатора показват, че военновременните години водят до сериозен спад в икономиките най-вече на европейските континентални сили. В голяма степен тези неблагоприятни военновременни тенденции се компенсират с външни заеми – преди всичко от САЩ, но и между съюзниците от Антантата. Франция – държава кредитор преди войната, след 1918 г. дължи 3,7 млрд. долара на САЩ и Великобритания (Berend, 2006:50). По този начин стопанските проблеми, заложили в периода на световния въоръжен конфликт, влияят и върху следвоенното възстановяване, като добавят допълнителна тежест към чисто военните, политическите и социалните последици (СЕН, 1989: 161 – 166, 250 – 278). Войната не просто нарушава нормалния ритъм на стопанския живот, тя води до сериозни забавяния в стопанското развитие (Berend, 2006: 50 – 52 с цитираната там литература; Ritschl & Straumann, 2010: 159 – 162). Наред с депресиите и рецесиите, през които преминават между 1919 – 1922 г. почти всички държави, на правителствата и съответните формирации стопанските политики институции се налага да решават и проблеми като повишаващите се нива на безработица и паралелно развиващата се инфлация. Всъщност последната е една от най-страховитите последици от войната, резултат от провежданите специфични финансови политики с акцент върху натрупването на огромни дългове и отказа от златния стандарт с цел „производство на банкноти“ за нуждите на вътрешния пазар, спада на аграрното и индустриалното производство и наложения тежък репарационен режим на победените

(Ferguson, 2018: 216 – 219). Пет от европейските страни (Германия, Австрия, Унгария, Полша и Италия) преминават и през период на хиперинфлация⁶⁾, от който се възстановяват едва в средата на 20-те години на XX в.

Относителното „валутно“ спокойствие, което „властва“ в Европа в ерата на класическия златен стандарт от кр. XIX – нач. XX в., е сериозно разклатено в годините на ПСВ. Всички страни изоставят златното покритие на валутите си след 1914 г., в резултат на което инфлацията в годините на войната води до увеличаване на цените с 50 и повече процента. Монетарната стабилизация в Европа отнема почти цяло десетилетие и е едва завършена, когато се развихря рецесията през 1929 г. През 1919 и 1920 г. нивата на цените се увеличават понякога десетократно в сравнение с 1914 г. (Ritschl & Straumann, 2010: 164 и по-специално графика 7.3а.; Feinstein, Temin & Toniolo, 1995: 15 – 20). Като следствие спестяванията на средната класа се обезценяват и повечето от натрупания във войната вътрешен дълг е заличен. Политическата и финансовата стабилизация в държавите, преживяващи през 20-те години хиперинфлация, вървят ръка за ръка, а монетарната стабилизация е следствие от въвеждането на ред в публичните финанси. Австрия и Унгария се стабилизират съответно през 1922 и 1924 г., Германия успява да възстанови стабилността през 1924 – 1925 г.⁷⁾ Полската стабилизация се забавя заради военния конфликт със Съветска Русия и търговското противопоставяне с Германия. Стабилизация там е постигната едва към 1926 г. (Ritschl & Straumann, 2010: 162 – 167). През 1925 г. такава е постигната и за британския паунд и останалите национални валути, обвързани със златния стандарт. Година по-рано същото е постигнато и с германската марка, а в сила влиза и планът Dawes, който в допълнение с американските инвестиции повлиява положително и върху стабилизацията в Европа. През 1926 г. след постигнато споразумение със САЩ де факто е стабилизирани и френският франк (Kindleberger, 1986: 14).

От направения кратък преглед дотук като че ли се налага изводът, че стопанската и икономическа криза, през която минава светът след края на ПСВ, е преодоляна в средата на 20-те години на XX в. Тогава водещите световни икономики успяват да достигнат и задминат предвоенните макроикономически показатели. Преодолени са и инфлационните процеси и е постигната стабилизация на националните валути, както и относително стабилно ниво на потребителските цени (Ritschl & Straumann, 2010: 164 – 165, и по специално графика 7.3b).

За страните от Балканския регион следвоенното възстановяване и преодоляване на кризата е едновременно сходно с общоевропейското, но и доста различно. Разликата идва най-вече от факта, че за балканските държави периодът на военни конфликти не започва през 1914 г., а през 1911 г. (ако броим и Итало-турската война от 1911 – 1912 г., макар и да се води доста далеч от териториите на Югоизточна Европа) и завършва не през 1918 г., а чак през 1923 г.

с края на революцията на Мустафа Кемал (Ататюрк). В отделни моменти от това военно десетилетие една, две или всички държави от региона са в състояние на война и това оказва влияние върху цялостния социално-политически и стопански пейзаж. Сходства с останалата част от европейския континент могат да бъдат забелязани и в преначертаната политическа карта с появилата се нова регионална сила (КСХС), в увеличената над два пъти територия на Румъния, в полетялата нависоко и бързо сгромолясала се Гърция, в новопоявилата се Република Турция. В чисто политически аспект пред балканските държави стоят идентични с тези в останалата част на континента проблеми – следвоенно възстановяване, интеграция на различни социални и етнически групи в следвоенното общество, интеграция на райони с различна социална, политическа и икономическа характеристика, повишени нива на агресия в политическия и обществения живот, масовизация на политическото участие, усилване на крайно леви и крайно десни прояви и движения (Castellan, 2005: 404 – 416; Manchev, 2008: 13 – 82; Clog, 2003: 60 – 75; Luis, 2003: 286 – 305; Sadulov, 2000; Sandu, 2010: 191 – 240; Lalkov, 1999: 5 – 54; Istoriya, t.9, 2012; Austin, 2012). На фона на големите политически катаклизми, които преживяват и победени, и победители, стопанските въпроси, типично за региона, остават леко встрани от дневния ред. А те са от съществена важност, така както е било и преди въвличането на държавите в поредицата от военни конфликти.

Балканският полуостров излиза от войната доста сериозно пострадал в чисто стопански аспект. Макар военни действия да се водят на сравнително ограничена територия, свръхнапрежението е усетено от цялото общество, а понесените човешки жертви и материални щети се отразяват на последващото стопанско възстановяване⁸⁾. Мирните договори от 1919 – 1920 г., освен нови граници и сериозни политически трансформации, имат и немалък икономически ефект. Ориентираните в продължение на векове към центрове като Виена и Будапеща райони (Словения, Хърватия, Войводина, за известен период от време Босна и Херцеговина, Трансилвания, Банат) сега са изправени пред предизвикателството да се преориентират към други притегателни ядра на политическа и икономическа власт, като Белград и Букурещ. Победената България е натоварена да плаща огромни за размера на икономиката си репарации, а почти всички балкански държави са ангажирани с изплащане на части от османския дълг по силата на Севърския и Лозанския мирен договор. България, Турция и Гърция се сблъскват с още един проблем. В резултат от променените граници и загубените войни на трите държави се налага да решават трудностите и на сериозен брой бежанци, които търсят сигурност в родината майка. И ако Турция успява да се справи без външна помощ, то на България и Гърция се налага да сключват външни заеми, за да преодолеят трудностите с интегрирането на новопристигналото население (Delivanis, 1960: 1 – 7; СЕН, 1989: 887 – 897).

Цената на войната в Югоизточна Европа е тежка и шансовете за възстановяване без външна помощ са слаби. Сърбия, като част от териториите с най-сериозни военни действия, губи около половината добитък. Българската селскостопанска продукция пада до нива от 57% от предвоенните години. Освен материалните щети, изчисленията за които са твърде противоречиви, големи са загубите в човешки животи и унищожени търговски контакти. Миграцията преди войните е минимална, сравнена със следвоенната. Следвоенните нива на раждаемост спадат, но ниските нива на смъртност и намалената миграция село – град поддържат гъстотата на селското население. Унищожението на подвижния състав, жп линиите и транспортните връзки най-силно засяга румънското селско стопанство, като износът се срива и достига нивата от 1913 г. едва през 1929 г. (Lampe, 2015: 16). Като пример за това колко проблемна е стопанската интеграция, може да се изтъкне фактът, че КСХС наследява след войната 5 типа жп линии с 4 размера на междусието, всяка от които е насочена към различен център и практически не е свързана с другите. Унифицирането им отнема повече от половин десетилетие (Aldcroft & Morewood, 1995: 7).

По подобие на останалата част от воюващите и балканските страни в хода на войната изживяват разрастване на държавната намеса в стопанския живот, макар че за тях това не е някаква новост. Основният проблем и след войните остава доминацията на аграрния сектор в икономиката и като дял от БВП (и националния доход), и като ангажирани във (и съответно зависещи от) него проценти от населението. Именно населението, ангажирано в аграрния сектор, особено в мъжката си част, което е в основата на мобилизационните и военните усилия и в годините на войната, а и след нея, търси да бъде възмездено по някакъв начин. Това е причина и за част от социалното недоволство, като държавите търсят начин то да бъде туширано с провеждането на аграрни реформи за преразпределяне на поземлената собственост (Гърция през 1917 г. и отново през 1923 г., КСХС – 1919 г., Румъния – 1921 г., България – 1921 г., Албания – 1930 г.) (СЕН, 1989: 888).

Предвоенната финансова и парична политика на балканските държави се основава на два фундамента – паритета (с минимални разминавания) между местните валути и златния френски франк и външните заеми (Lampe & Jackson, 1982: 377). Те обаче се оказват доста непригодни за нуждите на следвоенното възстановяване, тъй като и балканците, както и по-голямата част от воювалите, преживяват инфлационни кризи и спадове в продукцията, както ще видим по-долу. Само един пример – най-стабилната, по определението на един от сериозните изследователи на балканското стопанско минало, балканска валута – румънската лея – се срива през 1923 г. до нива от 3,5 % от предвоенната си стойност (Lampe & Jackson, 1982: 381 – 382). Опитите да стабилизируют валутите си и отново да ги обвържат със златния стандарт, дават известен успех, но не постигат главната цел, а именно балканските държави отново да имат достъп до заеми от западни банки (Lampe, 2015: 17 – 18).

Едва ли основната мисъл на управляващия политически елит в провъзгласеното на 1 декември 1918 г. Кралство на сърби, хървати и словенци е била стопанското съживяване на държавата. На фона на огромните междуетнически проблеми, политическа нестабилност, национални и международни напрежения (Lalkov, 1999: 5 – 54; Calic, 2013: 103 – 119) икономическите трудности (Aldcroft, 2006: 77 – 78), които предстои да преодолява държавата, се превръщат в част от вътрешнополитическата конюнктура. Според най-разпространените изчисления човешките загуби, претърпени в хода на войната в земите на КСХС, възлизат на около 1,9 млн. души (Calic, 2013: 122; Michael, 1922: 1). Най-засегната е Сърбия, която губи около 28% от предвоенното си население. Сръбската част понася и най-сериозни материални щети. От 112 предприятия, оцелели по време на войната в старите предели на държавата, само 47 са в състояние да произвеждат през 1919 г. Част от фабричното оборудване е демонтирано и изнесено от страната от противниковите армии и администрация. Щетите от тези действия са оценени на 145 605 000 златни франка (по цени от 1914 г.). Като се включат и пораженията, понесени от минната индустрия и комуникациите (пътища, жп линии), общата стойност на загубите се изчислява на около 2,5 млрд. златни френски франка. Към тази сума следва да се добавят и понесени щети в аграрния сектор на стойност около 3,3 млрд. франка (Calic, 2004: 203 – 205; Rafajlovic, 2018: 50; Jagodić & Radonjić, 2015: 223 – 234). Тежки за една предимно аграрна икономика, разчитаща на животинска впрегатна сила, се оказват и загубите на животни – около половин милион коне, около 1/3 от предвоенния брой говеда, ¼ от свинете, овцете и козите. Останалите части, включени в новата държава КСХС/Югославия, не са така силно засегнати от чисто военни действия (може би с изключение на Македония, която все пак се явява тил на Солунския фронт). Това обаче съвсем не означава, че икономическият им живот не е разклатен. Босна, Херцеговина и Черна гора далеч не са пример за добре развиващи се икономики до периода на войните. Загубите на животни там не са преодолен дори през 1921 г. и броят им е все още на нива, значително под предвоенните (Berend, 1985: 151). В Хърватия големият брой дезертьори, известни като „зелените кадри“, се вихрят доста необезпокоявано, обирайки и плякосвайки предимно едрите стопанства в района (Goldstein, 2003: 130).

Всичко това дава основание на управляващите в КСХС да предявят искания за обезщетения на стойност 7 млрд. златни френски франка под формата на репарации, за да покрият щетите от войната и окупацията и за погасяване на натрупаните дългове (Calic, 2013: 121; Calic, 2004: 203). Както и други европейски държави, новото кралство се възползва от инфлационната вълна след 1920 г. Според едно сравнително скорошно изследване между 1919 г. и 1922 г. се наблюдава „отлична икономическа ситуация“, пряко следствие от инфлационната политика и заливането на пазара с банкноти (Mijatovic, 2013:

107 – 109). Между 1920 и 1923 г. количеството книжни пари в обращение се увеличава 8 пъти. В същото време за 5 години, между 1918 и 1923, са изградени 31 % от фабриките и са създадени 40% от работните места за целия междувоенен период. Тези краткотрайни проблясъци замират след стабилизирането на динара през 1925 г. (Calic, 2013: 121).

Всъщност налагането на единна валута в границите на КСХС/Югославия и нейното стабилизиране се превръщат в основна задача и инструмент за преодоляване на последиците от войната. За тази цел новосъздадената Национална банка на Югославия трябва да извади от употреба циркулиращите на територията на Кралството различни други валути. Това означава да се въведат фиксирани курсове за обмяната на широко употребяваните австрийски крони, черногорски перпери, български левове и германски марки. От тях най-голям проблем представлява обмяната на австрийските крони. Обменният курс, наложен от Националната банка, е 4 крони за 1 динар, което сериозно противоречи на исканията най-вече на хърватските и отчасти на словенските делови кръгове за курс 1:1 или най-много 2:1 (Lampe, 2015: 26; Hinić, Đurđević & Šojić, 2014: 106 – 107). Обмяната започва през 1920 г. и към 1923 г. на практика е завършена, като за перперите и левове са приети обменни курсове съответно 1:1 до 5000 динара и 2:1 за сумите над този размер и непосредствена размяна на българската валута. Цялата тази операция, съчетана с печатането на нови банкноти, води до спад на обменния курс на динара спрямо швейцарския франк от 20,41 (през октомври 1920) до 3,69 (януари 1923) франка за 100 динара (Rafajlovic, 2018: 54 – 55). Стабилизирането на динара, което завършва към средата на 1925 г., е резултат основно от политиката на Милан Стоядинович като финансов министър, който следва световните тенденции по това време, и най-вече поведението на английските банки в стремежа да възстанови макар и на доста по-ниски от предвоенните нива обвързаността на динара със златното покритие (Lampe, 2015: 25, 27).

Допълващ мотив при провеждането на политиката по унифициране и стабилизиране на националната валута е възможността да се търсят външни заеми – инструмент от предвоенните икономически политики на всяка една от балканските държави. Новосъздадената южнославянска държава обаче не може да разчита на големи помощи отвън към този момент, с изключение на един заем от 100 млн. долара през 1922 г. и друг през 1923 г. на стойност 300 млн. франка. Сумите не са получени изцяло и се използват повече за покриване на бюджетните дефицити и в по-малка степен за следвоенното възстановяване (Gavrilović, Rikalović & Molnar, 2015: 204 – 205).

За съжаление, достоверна реконструкция на нивата на БВП, която да дава възможност за надеждно сравнение с предвоенните данни, най-вече отнасящи се до сръбските територии, поне за момента не е известна на автора. По някои откъслечни данни може да се съди, че икономиката успява да нараства

с добри темпове, но дали и кога достига предвоенните нива, е трудно да се каже. Повечето изследователи, опирайки се на някои косвени изчисления, дават годишен ръст на БВП между 3,48 и 4,4% и около 2,9 % на БВП на глава от населението (Rafajlovic, 2018: 57; Gavrilović, Rikalović & Molnar, 2015: 216). Но тези данни се отнасят за територията на цялото кралство и трудно могат да бъдат съпоставени с известните ни предвоенни числа.

Със сигурност обаче на правителствата в Кралството им се налага да мислят и да решават много важен проблем, който засяга огромната част от населението. Става дума за проблема с преразпределението на земята, добил популярност като аграрна реформа. Въпросът се превръща в основен за управляващите, имайки предвид, че близо 80% от населението е ангажирано в аграрния сектор, а той генерира, макар и по оценки за втората половина на 20-те години на XX в., почти 85% от националния доход (Rafajlovic, 2018: 55 – 56). Голяма част от проблема идва от факта, че на територията на КСХС към момента на създаването ѝ едновременно трябва да „съжителстват“ малките поземлени стопанства в Сърбия с мащабните „имения“ в Босна и Херцеговина, Хърватия и Войводина – все райони, в които до 1914 г. почти 40% от земята е част от големи поземлени имоти. И за да бъде още по-сложна системата, следва да отбележим наличието на колонатната система в района на Далмация с някои съхранени феодални елементи, както и съществуващите в Македония чифлишки земи с препратки към османското стопанско минало на тази част от новото кралство (Berend, 1985: 152 – 153). Освен чисто икономически има и социален, и национален момент, които мотивират управляващите кръгове да се заемат с този въпрос почти веднага след създаването на държавата. В някои райони нараства социалното напрежение, изразяващо се в отказ от плащане на данъци, разграбване на земи и други подобни действия. Тясно сръбски е пък интересът да се „колонизират“ някои от обезлюдените вследствие на миграция и военни действия райони, като Косово, Метохия, Македония. Тези аргументи стоят зад решението на правителството още в началото на 1919 г. да обяви провеждането на аграрна реформа. Разпоредбите са допълнени през 1920 г. и 1922 г. С тази реформа се въвежда максимален допустим размер на поземлените имоти, който варира за различните райони. От отчуждените земи се създава поземлен фонд за покриване на нуждите на безимотните и малоимотните. До 1924 г. са раздадени около 350 хил. ха обработваема земя. Тази реформа има силен ефект върху едрата поземлена собственост в бившите австроунгарски провинции (Хърватия, Словения, Славония, Войводина) и засяга по-слабо останалата част от държавата (Lalkov, 1999: 27; Manchev, 2008: 189. Виж и Lakatos, 1933; 72 – 80). Това дава основание на някои по-късни изследователи да виждат преди всичко тясно сръбски политически мотиви зад това решение (Matković, 2003: 139 – 141). То временно намалява напрежението, но на

практика не отстранява проблема в аграрния сектор със свръхнаселеността и малкия размер на имотите. Много от собствениците на най-малките по размер имоти (под 5 ха) често пъти не са в състояние да осигуряват преживяването си само на база на поземлената си собственост (Aldcroft, 2006: 79). Нарастването на населението в относителни и абсолютни стойности изпреварва увеличаването на обработваемата земя и от там засилва глада за земя и социалното напрежение⁹⁾.

Приетата нова данъчна система на облагане на земята, както и намерението на централната власт да въведе отчетност на едрия и дребния добитък по сръбски маниер по-скоро водят до нарастване на социалното и междуетническото напрежение, особено в бившите австроунгарски земи (Steindorff, 2009: 177). Новите поземлени данъци имат за цел да покрият дефицитите в държавния бюджет и да привлекат външни заеми и инвестиции, но това така и не се случва (Lampe, 2015: 25). Не е пренебрегнат и традиционният за балканските държави инструмент за въвеждане на високи защитни митнически тарифи, още повече че на фона на общоевропейската тенденция това се приема като напълно нормална мярка. Нова обща митническа тарифа с общо 700 позиции и над 1000 артикула е въведена в средата на 1925 г. отново като част от усилията за преодоляване на следвоенните последици¹⁰⁾.

Като цяло, усилията на правителствата в новото кралство за преодоляване на следвоенната криза дават резултат, но преди всичко в краткосрочен план. В резултат на стабилизирането на динара и на някои данъчни реформи бюджетът на държавата през 1925 г. вече е с излишък. Подходите към решаване на проблемите обаче са по-скоро предвоенни и остават в контекста на либералните икономически теории (Mijatovic, 2013: 113 – 117). Усещането за криза в югославския случай не се дължи толкова на стопанските показатели, колкото на сериозните политически и социални трудности, които следва да преодолява новата държава. Подценяването на стопанските проблеми и схематичният, имитативен подход като че ли задълбочават съществуващите политически противоречия и утежняват социалния климат.

Българският случай, за разлика от югославския, е случаят на победената страна. Ако западните ни съседи могат да се надяват на някакви по-добри перспективи в стопанско отношение в резултат на присъединени земи и очаквани компенсации за понесени щети по време на войната, то България е на другия полюс. Активната роля, която страната има както в Балканските, така и в ПСВ (след 1915 г.), нанася тежки поражения на държавните финанси и стопанството. Въпреки че на територията на страната не са водени военни действия, разходите, направени само по време на войната, възлизат на 8 млрд. лв. Това е огромна сума, особено на фона на приходните части в държавния бюджет в предвоенно време – 203 млн. лв. през добрата във финансово от-

ношение 1911 г. (Istoriya, t.9, 2012: 52). Човешките загуби, макар и по-малки в сравнение с коментираните дотук случаи, възлизат на малко над 100 000 души, към които следва да се добавят и около 55 000 жертви по време на Балканските войни (Lampe, 1986: 45). Всъщност най-големите проблеми започват след подписването на примирието на 29.09.1918 г. На българската страна е забранено да контактува с бившите си съюзници, което означава, че в немски банки остават блокирани значителни авоари, които не могат да се ползват в следващите месеци, а впоследствие са сериозно засегнати от обезценяването на германската валута (Istoriya, t. 9, 2012:53). Задлъжнялостта според външен наблюдател към 1919 г. само към Българската народна банка възлиза на 611 442 406,30 френски франка, а общата задлъжнялост следва да се изчислява на около 8 млрд. франка (Logio, 1919: 202, 211). Този факт, в съчетание със спада на производството най-вече на зърнени храни¹¹⁾, води след себе си задълбочаване на кризисните процеси. През 1919 г. на България – традиционен износител на зърнени храни¹²⁾, се налага да внесе жито от САЩ срещу част от златния си резерв (Istoriya, t.9, 2012: 52; Lampe, 2015: 17, 21)¹³⁾. В същото време държавата е натоварена и с издръжката на съюзническите окупационни части, на които до края на 1919 г. осигурява над 480 000 кг хляб, над 1 300 000 кг брашно, над 1 700 000 кг зърнен фураж, над 195 000 кг захар, над 100 000 глави добитък и сериозни количества масло, тютюн, яйца, каменни въглища (Statelova & Grancharov, 1999: 328). Към тези неблагоприятни обстоятелства следва да се добави и тежкият репарационен режим, наложен на страната с Ньойския мирен договор от ноември 1919 г. Няколко члена от него (чл. 121, 125 и 126) определят размера на паричните плащания (2,25 млрд. златни фр. франка, платими за 37 години при 5% годишна лихва) и обезщетенията в натура (едър и дребен рогат добитък, въглища, подвижен жп състав и др.), които България трябва да започне да изплаща от 1 юли 1920 г. (Istoriya, t.9, 2012: 54 – 56). На този фон не е учудващо повишаването на инфлационните нива и обезценяването на българската национална валута над седем пъти само за периода 1919 – 1923 г. и общо 37 пъти в сравнение с 1911 г. (Lampe, 1986: 60 – 61; Istoriya, t. 9, 2012: 58 – 59). На българската държава не е спестен и проблемът с интеграцията на население, макар тук да не говорим за множество от етнически различни групи, а за сериозното число от между 220 000 и 300 000 бежанци, идващи от различни места, останали извън пределите на България. Повторната загуба на Южна Добруджа и лишаването от излаз на Егейско море допълнително влошават стопанските перспективи за скорошно възстановяване, още повече че селското стопанство преживява и няколко тежки в климатично отношение години до средата на 20-те години на XX в. (Lampe, 1986: 52).

Основна грижа в този период за българските управници става стабилизирането на държавния бюджет и връщането на националната валута към

златния стандарт. Имайки предвид и характера на управляващата в по-голяма част от периода 1919 – 1925 г. партия (БЗНС), не са учудващи обръщането на специално внимание на аграрния сектор и опитът за провеждане на аграрна реформа. На фона на общоевропейските и балканските тенденции и схващания за преодоляване на последиците от войната и следвоенната криза това не са неочаквани приоритети.

Бюджетните дефицити за периода до средата на 20-те години на XX в. са хроничен проблем не само за българската държава, разбира се. В България те са причинени освен от свръхсметни разходи за покриване на военните последици и от слабите постъпления в приходната част на бюджета, които отразяват девалвацията на лева (Istoriya, t. 9, 2012: 56 – 57). В допълнение следва да се отбележат и слабите резултати на износната търговия (с изключение на 1922 г. благодарение на добрия пласмент на тютюневата продукция на световните пазари). Тук основна роля изиграва загубата на Южна Добруджа – район, който осигурява традиционно сериозен дял от износа на зърнени култури. Тази неблагоприятна тенденция е преодоляна, но това е в резултат на реструктуриране на износа. Постепенно в основен износен артикул на българското стопанство се превръща тютюнът. По изчисления, базирани на официалната статистика за периода 1921 – 1925 г., зърното съставлява 23,4% от износа срещу 55,7% за периода 1907 – 1911 г., а тютюнът – 26,5% срещу едва 1,3% (Lampe, & Jackson, 1982: 368). Въпреки тези позитивни моменти цялостната финансова ситуация продължава да е белязана от нестабилност, която в голяма степен се влияе от дестабилизираната национална валута и сериозните проблеми с плащанията по външния дълг. За да се преодолее това неблагоприятно положение, правителството се насочва към разсрочване на плащанията по външния дълг и по репарациите. По сравнително нови изчисления общият размер на дълга възлиза на 3,12 млрд. златни франка, от които основната част са репарациите. Някои плащания са предоговорени още през 1920 г., а през 1921 – 1923 г. са постигнати договори за разсрочване на репарационните плащания (Istoriya, t.9, 2012: 60 – 63; Vachkov, 2008: 17 – 59; Stanev, 2019).

Следващият важен момент до голяма степен е резултат от проведената политика за разсрочване на дължимите плащания. През март 1924 г. със закона за Българската народна банка са финализирани усилията за стабилизиране на българския лев и връщането му към златния стандарт. Според чл. 7 от този закон пуснатите в обращение банкноти трябва да имат покритие в злато или конвертируеми в злато девизи. Банката се задължава да поддържа златно покритие до 1/3 от касовата наличност¹⁴). През май същата година Банката посочва обменен курс 139 лева за 1 долар (Dimitrova & Ivanov, 2014: 202). Според част от наблюдателите това означава стабилизиране на българската национална валута на нива от около 3,8 % от предвоенното ѝ равнище

(Lamre, 2015: 21). Стабилизацията на националната валута, въпреки известното успокоение на стопанската и финансовата ситуация, не носи търсения ефект и държавата трябва да чака до 1926 г. и 1928 г., за да получи така необходимите ѝ външни заеми.

Таблица 5. БВП на България в млн. лева, 1906 – 1926 г. и БВП на глава от населението на България в лева, 1906 – 1926 г.

Година	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
БВП по цени от 1939 г.	35,93	33,65	31,34	32,63	31,76	28,11	27,12	25,90	28,84	29,14	32,13	33,79	36,06	35,93	38,47	37,94
БВП на глава 1939 г.	8166	7545	6918	6686	6377	5588	5339	5049	6007	6008	6491	6691	7003	6830	7163	6923

Източник: Иванов, М. (2012). Брутен вътрешен продукт на България 1870 – 1945 г. София, 526 – 528.

Очевидно мерките, вземани от правителствата между 1919 и 1924 г., имат положителен ефект за макроикономическите показатели на икономиката. БВП достига нивата от последната предвоенна година през 1923 – 1924 г. В същото време обаче, другият универсален показател – БВП на глава от населението, не показва подобни тенденции (таблица 7). Там ясно личи невъзможността на икономиката да „изхрани“ увеличеното население с намалената територия. Предвоенните нива на БВП на глава от населението са достигнати и задминати едва във втората половина 30-те години на XX в. в коренно променена политическа, социална и стопанска ситуация.

Усилие се прави и по посока на аграрната реформа, или преразпределението на земята. В българския случай обаче чисто политическите мотиви доминират чувствително над стопанската логика или социалните ангажменти. Законът за трудовата поземлена собственост е приет през 1922 г. и предвижда отчуждаване на ниви и ливади над 300 дка и гори над 500 дка. Предвидени са символични компенсации за собствениците, а отчуждените земи заедно с държавните земи следва да образуват един държавен поземлен фонд, от който да се оземляват безимотни селяни и бежанци (Istoriya, t. 9, 2012: 160). Законът не успява да реализира заложените си цели може би и поради факта, че в България липсват голям брой едри поземлени владения, особено след отнемането на Южна Добруджа. В голяма степен идеята е да се уязвят градските собственици на земя и да се подкопае социалната подкрепа за част от опозиционните партии. Съвременник на реформата посочва, че само 3 920 000 дка действително са преразпределени. За сравнение в

Румъния подобна реформа засяга 41 540 000 дка. И това е разбираемо предвид факта, че едва 390 стопанства могат да бъдат окачествени като едри, срещу 3420 в Румъния (Michael, 1922a: 8)¹⁵⁾. Преразпределената площ представлява едва 4% от обработваемата земя, като почти 2/3 от нея са държавни земи. Като цяло, реформата не променя структурата на българското селско стопанство и земеделските имоти под 300 дка представляват над 94,7% от всички имоти (Lampe, 1986: 57).

Общият извод, който се налага, е, че българските усилия дават известен резултат (с изключение на аграрната реформа). Следвайки провежданите от „големите играчи“ политики и практики, управляващите в България успяват да стабилизират до известна степен българската икономика към средата на 20-те години на XX в. При това в твърде неблагоприятна международна ситуация с ограничени възможности за самостоятелна стопанска политика, притискана от репарационни задължения и без възможност реално за кредити от вън. Последното е от съществена важност в провеждането на стопанските политики на Балканите още от XIX в. Отново прави впечатление възприемането на предвоенни икономически практики за справяне с поставяните от следвоенното положение проблеми с инфлация, колебания на валутния курс, ограничен външен пазар. Това обаче, както става ясно от прегледа и на случаите с КСХС, далеч не е само български патент. И отново изострените политически борби (съд над представители на „буржоазните“ партии, касиране на депутати, физическа саморазправа с опозиционни политици, преврат и бунтове срещу преврата, междусобици във ВМРО) надделяват над всички останали въпроси и важността на стопанските проблеми остава на заден план.

Краткият анализ на следвоенното икономическо възстановяване и преодоляване на кризата дава интересни поводи за размисъл. Въпреки различните си изходни позиции – КСХС е на страната на победителите, но е и една от държавите, понесла най-много щети в хода на военните действия, докато България е победена, но пък е относително пощадена откъм понесени щети и със сравнително запазена стопанска инфраструктура – политиките по възстановяването им следват определено една логика. До голяма степен това е логиката на големите икономики и политиките са подчинени на приетите за аксиоматични възгледи на либералната икономическа мисъл от XIX в. Не е случаен опитът във всяка една от тези държави да се възстанови под някаква форма обвързаността на местната валута със златното покритие, тъй като подобна политика от края на XIX и началото на XX в. дава твърде добри резултати (и като възможност за вземане на външни заеми, и като сериозно присъствие на световните пазари). Проведените аграрни реформи също имат своя аналог в някои от европейските икономики, най-вече централноевропейските, но в случая с тези три бал-

кански държави имат за цел по-скоро да решат конкретни политически и социални проблеми, като стопанските им ефекти са доста съмнителни. Сериозният проблем с изплащане на репарации, връщане на дългове и поемане на нови заеми така и не успява да намери добро решение, но в този аспект балканските страни са изключително зависими от външния фактор и успехите или неуспехите им са по-скоро функция от глобалните успехи и неуспехи на решенията с репарационните плащания и общата задлъжнялост.

Благодарности. Настоящият текст се реализира в рамките на националната програма на Министерството на образованието и науката „Млади учени и постдокторанти“ със средствата, отпуснати на Историческия факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“ със заповед на Ректора на СУ № РД 19-479/21.12.2018 и след одобрение от специално назначена вътрешнофакултетна комисия.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Непосредствено след войната и подписването на мирните договори е публикувано едно от превърналите се в основополагащи за разбирането на последиците от войната, а до голяма степен и на междувоенния период, съчинения (Keynes, 1919). В следващите десетилетия икономическите последици от войната са обект на редица коментари и текстове, от които отново ще се ограничим да посочим само някои от най-популярните в последните години (Ferguson, 1999; The Economics of World War I, 2005; Tooze, 2014).
2. Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses (2009), European Economy, 7, p. 18 – 19;
3. От лятото на 1917 до пролетта на 1919 г. САЩ отпускат заеми на стойност около 11 млрд. долара на съюзниците от Антантата.
4. Могат да се посочат и коментират още множество промени и фактори, влияещи върху следвоенния период и определящи този период като кризисен в световен мащаб – разрасналата се оръжейна промишленост и липсата на пазар за продукцията ѝ след войната, грипната епидемия (испанската болест), отнела живота на между 50 и 100 милиона души, ограниченията за свободното движение на хора вследствие на новите граници (особено в Източна и Средна Европа след разпадането на Австроунгарската и Руската империя) и недоверието между довчерашните противници, а и между част от съюзниците.
5. Хипотетична валута, използвана за нуждите на прецизни сравнителни изследвания в сферата на икономиката и стопанската история, която има покупателната способност на американския долар от 1990 г., разработена от икономистите Roy C. Geary и Salem Hanna Khamis, (Ivanov, 2012: 85).

6. Германия е особено засегната. През ноември 1923 г. 1 долар се разменя срещу астрономическата сума от 4,2 млрд. марки. Цената на килограм масло достига 5 млрд. марки. Reichsbank отпечатва 1000 млрд. банкноти. 30 хартиени фабрики, 150 печатници и 2000 печатарски преси работят по 24 часа на ден, за да произвеждат обезценени книжни пари. Банкнотите обаче не се ползват с „доверие“ и в страната се шири бартерна търговия, при която цената на едно подстригване например е 4 яйца, а на първокласно погребение – 40 яйца (Berend, 2006: 51).
7. По същество хиперинфлационната криза от 1923 г. е различна от тази през 1919 – 1920 г. Това всъщност са две кризи с различна логика, като втората става повод за обрата в средата на 20-те години в германската политика и е съпътствана с паричната реформа на Густав Щреземан [Clavin, 2000: 30 – 36].
8. Данните за понесените материални щети са твърде противоречиви, но сравнително добра обща картина може да се види у Innerhofer, I. (2017). Post-war Economics (South East Europe) – In: 1914 – 1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2017-04-12. DOI: 10.15463/ie1418.10353/1.1 (последно посетен на 30.06.2019, 11:40).
9. По данни, цитирани у Чалић, М.-Ж., 2004: 223 (=Чалић, М.-Ж., 2013: 127), между 1920 и 1935 г. населението се увеличава с 25%, а обработваемата земя с 19%.
10. Службени новине, бр. 136, 20.06.1925 г., Службени део.
11. През 1918 г. добивът е едва 1 237 122 т. срещу 2 876 304 т. през 1911 г., Статистически годишник на Царство България (СГЦБ), г. V – XIV (1913 – 1922), София, 1924, с. 31.
12. През 1918 г. износът е 0 т., а през 1919 98,2 т. За сравнение през 1911 г. от България са изнесени 302 453 т. (СГЦБ, г. V – XIV (1913 – 1922), с. 74 – 75).
13. Вносът е на стойност 2 млн. долара в злато.
14. Българска народна банка (2001). Сборник документи, Т. 3, София, с. 69. Макар първите стъпки в тази посока да са от декември 1923 г., когато на БНБ е гарантиран монопол върху международния обмен.
15. На следващите страници пак там е изложена сбита характеристика на ефекта от поземлената реформа върху селскостопанската продукция и добивите.

ЛИТЕРАТУРА

- Чалић, М.-Ж. (2004). *Социјална историја Србије 1815 – 1941*. Београд.
- Чалић, М.-Ж. (2013). *Историја Југославије у XX веку*. Београд.
- Кастелан, Ж. (2005). *История на Балканите, XIV – XX век*. Пловдив: Хермес.

- Клог, Р. (2003). *Кратка история на Гърция*. Пловдив: Пигмалион.
- Вачков, Д. (2008). Дълговият проблем на България в годините след Първата световна война, 1918 – 1925 г. – В: Иванов, М., Вачков, Д. & Тодорова, Цв. *История на външния държавен дълг на България 1878 – 1990, част 2. Българският външен дълг между двете световни войни*. София.
- Фъргюсън, Н., (2018). *Пари и власт в модерния свят (1700 – 2000). Паричната връзка*. София: Рива.
- Герварт, Р. (2018). *Победените. Защо Първата световна война така и не приключи (1917 – 1923)?* София: Изток-Запад.
- Голдщайн, И. (2003). *История на Хърватия*. Пловдив.
- Харт, Б. Л. (2014). *История на Първата световна война*. София: Труд.
- Иванов, М. (2012). *Брутният вътрешен продукт на България 1870 – 1945 г.* София.
- Лалков, М. (1999). *Югославия (1918 – 1992): Драматичният път на една държавна идея*. София: Даниела Убенова.
- Люис, Б. (2003). *Възникването на съвременна Турция*. Пловдив: Пигмалион.
- Макмилан, М. (2008). *Миротворците. Шест месеца, които промениха света*. София: Кралица Маб.
- Манчев, К. (2008). *История на балканските народи 1918–1945 г., т. 3*, София: Парадигма.
- Мијатовић, Б. (2013). Економска политика и конјунктура у Југославији 1919 – 1925. године, *Годишњак за друштвену историју*, 3.
- Рафаилович, Ј. (2018). *Развој индустрије на Балкану: Текстилна индустрија у Краљевини срба, хрвата и словенаца и Бугарској 1919 – 1929*. Београд.
- Садулов, Ах. (2000). *Агонията на Източния въпрос и раждането на нова Турция*. Велико Търново: Фабер.
- Санду, Тр. (2010). *История на Румъния*. София: Рива.
- Стателова, Е. & Грънчаров, Ст. (2006). *История на нова България, 1878 – 1944*. София: Анубис.
- Станев, В. (2019). *Междусъюзническият военен контрол в България (1920 – 1927)*. София: Св. Климент Охридски.
- История на България 1918 – 1944*. (2012). т. 9 (под ред. на Георги Марков). София: Тангра ТанНакРа.
- Щайндорф, Л. (2009). *Хърватия. От Средновековието до наши дни*. София: Рива.

- Aldcroft, D. H. (2006). *Europe's Third World: The European Periphery in the Interwar Years*. Ashgate Publishing.
- Aldcroft, D. H., St. Morewood (1995). *Economic change in Eastern Europe since 1918*, Aldershot.
- Austin, R. C. (2012). *Founding a Balkan State: Albania's Experiment with Democracy, 1920 – 1925*. University of Toronto Press.
- Berend, I. T. (1985). Agriculture – In: *The Economic History of Eastern Europe, 1919 – 1975*, Vol. I – III, ed. by Michael C. Kaser and Edward A. Radice, Vol. I Economic Structure and Performance between the Two Wars, Oxford.
- Berend, I. T. (2006). *An Economic History of Twentieth-Century Europe Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge etc.
- Broadberry, S. & Harrison, M. (Eds.). (2005). *The Economics of World War I*. Cambridge.
- Clavin, P. (2000). *The Great Depression in Europe, 1929 – 1939*. London – New York.
- Feinstein, Ch. H., Temin, P. & Toniolo, G. (1995). International Economic Organization: Banking, Finance, and Trade in Europe Between the Wars – In Charles Feinstein (ed.), *Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars*. Oxford.
- Feinstein, Ch. H., Temin, P. & Toniolo, G. (2008). *The World Economy between the World Wars*, Oxford-New York.
- Ferguson, N. (1999). *The Pity of War: Explaining World War One*. Penguin Press.
- Gilbert, M. (2004). *The First World War: A Complete History*. Clearwater, Florida.
- Howard, M. (2002). *The First World War*. New York.
- Keegan, J. (1998). *The First World War*. Hutchinson.
- Keynes, J. M. (1919). *The Economic Consequences of the Peace*. London.
- Kindleberger, C. P. (1986). *The World in Depression 1929 – 1939*. Berkeley.
- Lampe, J. (1986). *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*. London-Sydney.
- Mathias, P. & Pollard, S. (Eds.). (1989). *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire* (The Cambridge Economic History of Europe). Cambridge: Cambridge University Press.
- Michael, L. G. (1922a). Cereal Crop Situation in Bulgaria. *Bureau of Agricultural Economics*, Report F. S. 23.
- Michael, L. G. (1922). *Cereal Production in Yugoslavia*, *Bureau of Agricultural Economics*, Report F. S. 24,
- Ritschl, A. & Straumann, T. (2010). Business cycles and economic policy, 1914 – 1945. In: St. Broadberry, S. & O'Rourke, K. (eds.) (2010). *The*

Cambridge Economic History of Modern Europe, Vol. II: 1870 to the Present. Cambridge University Press.

Tooze, A. (2014). *The Deluge: The Great War and the Remaking of the Global Order, 1916 – 1931*. Penguin Press.

Tooze, A. & Fertik, T. (2014). The World Economy and the Great War, *Geschichte und Gesellschaft*, 40. Jahrg., H. 2, Der Erste Weltkrieg in globaler Perspektive (April – Juni).

REFERENCES

Aldcroft, D. H. (2006). *Europe's Third World: The European Periphery in the Interwar Years*. Ashgate Publishing.

Aldcroft, D. H. & St. Morewood (1995). *Economic change in Eastern Europe since 1918*, Aldershot.

Austin, R. C. (2012). *Founding a Balkan State: Albania's Experiment with Democracy, 1920 – 1925*. University of Toronto Press.

Berend, I. T. (1985). Agriculture – In: *The Economic History of Eastern Europe, 1919 – 1975*, Vol. I – III, ed. by Michael C. Kaser and Edward A. Radice, Vol. I Economic Structure and Performance between the Two Wars, Oxford.

Berend, I. T. (2006). *An Economic History of Twentieth-Century Europe Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge etc.

Calic, M.-J. (2004). *Sozialgeschichte Serbiens 1815 – 1941*. Beograd (In Serbian).

Calic, M.-J. (2013). *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. Beograd (In Serbian).

Castellan, G. (2005). *Histoire des Balkans XIVe – XXe siècles*, Plovdiv (In Bulgarian).

Clavin, P. (2000). *The Great Depression in Europe, 1929 – 1939*. London – New York.

Clogg, R. (2003). *A Concise History of Greece*. Plovdiv (In Bulgarian).

Delivanis, D. (1960). Balkan Economic Developments, *Balkan Studies*, 1.

Dimitrova, K. & Ivanov, M. (2014). Bulgaria: from 1879 to 1947 – In: *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, Athens, etc.

Feinstein, Ch. H., Temin, P. & Toniolo, G. (1995). International Economic Organization: Banking, Finance, and Trade in Europe Between the Wars. In: Feinstein, Ch. (ed.), *Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars*. Oxford.

Feinstein, Ch. H., Temin, P. & Toniolo, G. (2008). *The World Economy between the World Wars*. Oxford-New York.

Ferguson, N. (1999). *The Pity of War: Explaining World War One*. Penguin Press.

- Ferguson, N. (2018). *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World (1700 – 2000)*. Sofia: Riva (In Bulgarian).
- Gavrilović, B. J., Rikalović, G. & Molnar, D. (2015). The Economic Development of Serbia Between the Great War and the Great Depression – In: *The Economic Causes and Consequences of the First World War*, Vujačić, Iv., M. Arandarenko (eds.). Beograd.
- Gerwarth, R. (2018). *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917 – 1923?* Sofia (In Bulgarian).
- Gilbert, M. (2004). *The First World War: A Complete History*. Clearwater, Florida.
- Golstein, I. (2003). *Croatia: A History*. Plovdiv (In Bulgarian).
- Hart, B. L. (2014). *A History of the World War (1914 – 1918)*. Sofia: Trud (In Bulgarian).
- Hinić, Br., Đurđević, Lj. & Šojić, M. (2014). Serbia/Yugoslavia: from 1884 to 1940 – In: *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*. Athens, etc.
- Howard, M. (2002). *The First World War*. New York.
- Istoriya na Balgaria 1918 – 1944*. (2012). t. 9, Sofia.
- Ivanov, M. (2012). *The Gross Domestic Product of Bulgaria 1870 – 1945*. Sofia (In Bulgarian).
- Jagodić, M. & Radonjić, O. (2015). Pyrrhic Victory: The Great War and its Immediate Consequences for Serbia's Economy – In: Vujačić, Iv. & Arandarenko, M. (eds.). *The Economic Causes and Consequences of the First World War*. Beograd.
- Keegan, J. (1998). *The First World War*. Hutchinson.
- Keynes, J. M. (1919). *The Economic Consequences of the Peace*. London.
- Kindleberger, C. P. (1986). *The World in Depression 1929 – 1939*. Berkeley.
- Lakatos, J. (1933). *Jugoslovenska privreda*. Zagreb.
- Lalkov, M. (1999). *Yugoslaviya (1918 – 1992): Dramatichniyat pat na edna darzhavna ideya*. Sofia.
- Lampe, J. (1986). *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London-Sydney.
- Lampe, J. (2015). Stabilizing Southeastern Europe, Financial Legacies and European Lessons from the First World War – In: Vujačić, Iv. & Arandarenko, M. (eds.). *The Economic Causes and Consequences of the First World War*. Beograd.
- Lampe, J. & Jackson, M. (1982). *Balkan economic history: From imperial borderlands to developing nations*. Bloomington.
- Lewis, B. (2003). *The Emergence of Modern Turkey*. Plovdiv (In Bulgarian).
- Logio, G. C. (1919). *Bulgaria: Problems and Politics*. London.

- MacMillan, M. (2008). *Peacemakers: Six Months That Changed the World*. Sofia (In Bulgarian).
- Manchev, K. (2008). *Istoriya na balkanskite narodi 1918 – 1945 g.* Sofia: Paradigma.
- Matković, Hr. (2003). *Povijest Jugoslavije 1918 – 1991*. Zagreb.
- Michael, L. G. (1922a). Cereal Crop Situation in Bulgaria. *Bureau of Agricultural Economics*, Report F. S. 23.
- Michael, L. G. (1922). *Cereal Production in Yugoslavia, Bureau of Agricultural Economics*, Report F. S. 24,
- Mijatovic, B. (2013). Ekonomska politika i konjunktura u Jugoslaviji 1919 – 1925. *Godine, Godisnjak za drustvenu istoriju*, 3.
- Rafajlovic, J. (2018). *Razvoj industrije na Balkanu: Tekstilna industrija u Kraljevini srba, hrvata i slovenaca i Bugarskoj 1919 – 1929*. Beograd (In Serbian).
- Ritschl, A. & Straumann, T. (2010). Business cycles and economic policy, 1914 – 1945. In: St. Broadberry, S., & O'Rourke, K. (eds.). *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, Vol. II: 1870 to the Present. Cambridge University Press.
- Sadulov, Ah. (2000). *Agonyta na Iztochniya vapros I razhdaneto na nova Turtsiya*. Veliko Tarnovo
- Sandu, Tr. (2010). *Histoire de la Roumanie*. Sofia : Riva (In Bulgarian).
- Stanev, V. (2019). *Mezhdu sayuznicheskiyat voenen control v Bulgaria (1920 – 1927)*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Statelova, E. & St. Grancharov (1999). *Istoriya na nova Balgariya, 1878 – 1944*. Sofia: Anubis
- Steindorff, L. (2009). *Kroatien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Sofia: Riva (In Bulgarian).
- Mathias, P. & Pollard, S. (Eds.). (1989). *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press..
- Broadberry, S., & Harrison, M. (Eds.). (2005). *The Economics of World War I*. Cambridge.
- Tooze, A. (2014). *The Deluge: The Great War and the Remaking of the Global Order, 1916 – 1931*. Penguin Press.
- Tooze, A. & Fertik, T. (2014). The World Economy and the Great War, *Geschichte und Gesellschaft*, 40. Jahrg., H. 2, Der Erste Weltkrieg in globaler Perspektive (April – Juni).
- Vachkov, D. (2008). Dalgoviyat problem na Bulgaria v godinite sled Parvata svetovna vojna, 1918 – 1925 g. V: Ivanov, M., Vachkov, D. & Todorova, Tz. *Istoria na vanshnia darzhaven dalg na Bulgaria 1878 – 1990, chast 2 Balgarskiyat vanshen dalg mezhdu dvete svetovni voyni*. Sofia.

POSTAPOCALIPTIC REALITIES

Economic recovery of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes
(KSCS) and Bulgaria after WWI

Abstract. The main emphasis of this text above is economic reconstruction of the Balkan countries that followed hardships and horrors of World War One. Being part of the European continent, the Balkan countries face serious difficulties in overcoming the effects of the global conflict and cannot be separated from political and social crises devastating the continent by the mid-1920s. Those aspects are quite well, though not enough, covered. Far less attention is paid to the economic efforts to overcome post-war difficulties. It is precisely this aspect that is the focus of this research, with the main purpose of empirically testing the working hypothesis of the identical behavior of the Balkan states in a situation of global political and economic crisis, such as Bulgaria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in the years after the First World War. The choice of the two countries is justified by a methodological point of view, since it makes it possible to find similarities and to distinguish differences in the economic recovery policies of the two countries that fall into the camp of the defeated and the victorious ones, respectively, which at first sight is a condition of a different type of problems, policies and results. Setting them against the backdrop of pan-European and global trends, in turn, guarantees a better look at the “uniqueness” of specific post-world-war-one Balkan conditions.

Keywords: Balkan economy; World War One; economic consequences; Bulgaria; Yugoslavia

✉ **Dr. Hristo Berov, Assist. Prof.**

Department of Byzantine
and Balkan History
Faculty of History
University of Sofia
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: berov@uni-sofia.bg